

MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE
AND INNOVATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE
AND LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI

ZAMONAVIY DUNYODA SOTSIOLOGIYA VA AMALIY PSIXOLOGIYA MUAMMOLARI

Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi

materiallari

2025

7-MAY

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLAR KAFEDRASI

ZAMONAVIY DUNYODA SOTSILOGIYA VA AMALIY PSIXOLOGIYA MUAMMOLARI

**(“Problems of sociology and applied psychology in the modern
world”**

**«Проблемы социологии и прикладной психологии в
современном мире»,**

**«Modern dünyada sosyoloji ve uygulamalı psikolojinin
sorunları»,**

**«Қазіргі әлемдегі әлеуметтану және қолданбалы психология
мәселелері»)**

**XALQARO ILMIY-AMALIY ONLAYN KONFERENSIYASI
M A T E R I A L L A R I**

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025**

MUNDARIJA

KIRISH SO‘ZI

Akademik, Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich (O‘zbekiston)13

PROFESSOR-O‘QITUVCHILAR MEHNAT UNUMDORLIGINING SOTSIOLOGIK TAHLILI

Alikariyev Nuriddin Safarkariyevich (O‘zbekiston).....15

O‘ZBEKISTONDA SOTSIOLOGIYA FANINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Bekmurodov Mansur Bobomurodovich (O‘zbekiston)20

OILAGA PSIXOLOGIK XIZMATNI KO‘RSATISHGA KONSEPTUAL YONDASHUV ASOSLARI VA ZARUR TAMOIYILLAR

Akramova Feruza Akmalovna (O‘zbekiston)24

BAYKAN SEZER’IN DOĞU TOPLUMLARININ SORUNLARINI ANLAMA KONUSUNDAKI FIKIRLERININ ÖZELLİĞİ

Hayati TÜFEKÇİOĞLU, (Türkiye).....29

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ БАЙКАНА СЕЗЕРА В КОНТЕКСТЕ КОНФЛИКТА МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ

Ebulfez Süleymanlı, (Türkiye), Шебалина Ольга Андреевна, (Qazaqistan)33

INSONIYLIKNING KUCHI, MUHABBAT SARMOYASI VA EZGULIK STRATEGIYASI

Kamol Yavuz Ataman, (Türkiye).....42

ЦИФРОВЫЕ СПОСОБЫ МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЕМЬЕ

Ахундзаде Умай Туфан гызы, (Азербайджан)47

TURKIY XALQLAR FALSAFASI: ONTOLOGIYA

Buranov Anvar Korabaevich (O‘zbekiston)51

I SHO‘BA.

ZAMONAVIY JAMIYAT VA SOTSIOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦИРКУЛИРОВАНИЯ СЛУХОВ В УЗБЕКИСТАНЕ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Сеитов Азамат Пулатович (O‘zbekiston)56

relationship // Universal Access in the Information Society. — 2024. — T. 23. — C. 379–394.

3. Zehrer A., Leiß G. Intergenerational communication barriers and pitfalls of business families in transition — a qualitative action research approach // Corporate Communications: An International Journal. — 2020. — T. 25, № 3. — C. 515–532.

4. Peng S., et al. Use of communication technology to maintain intergenerational contact: Toward an understanding of ‘digital solidarity’ // Connecting Families? — Bristol: Policy Press, 2018. — C. 159–180.

5. Bengtson V. L., Roberts R. E. Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction // Journal of Marriage and the Family. — 1991. — № 4. — C. 856–870.

UO‘K: 111.7

TURKIY XALQLAR FALSAFASI: ONTOLOGIYA

Buranov Anvar Korabaevich

musannifkitoblar@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası dotsenti v/b, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya

Maqolada muallif turkiy xalqlarning falsafasi va ontologik qarashlariga e‘tibor qaratgan. Falsafa so‘zining turkiy nomi, uning leksik mazmuni, tangrichilik dini bazasida shakllangan dunyoqarash, uning konfutsiylik va sintoizmga ta‘siri to‘g‘risida o‘z mulohazalarini bayon qilgan. Mulohazalarni ma‘lum bir argumentlar yordamida isbotlashga uringan.

Kalit so‘zlar: falsafa, al-hikma, bilik, bilge, ontologiya, tangrichilik, demiurg, makrokosm, okkultizm

Abstract

In the article the author pays special attention to the Turkic philosophy and their worldview. He pays attention to the Turkic name of the word "philosophy", its lexical meaning, the worldview of the Turks which was formed on the basis of Tengriism on Confucianism and Shintoism. He sought to prove his thinking with the help of certain arguments.

Key words: philosophy, al-hikma, bilik, bilge, ontology, tengrism, demiurge, macrocosm, occultism

Falsafa tarixiga nazar tashlasangiz unda asosiy e‘tibor avvalo misr, babil, yunon, rim, hind, xitoy falsafasiga qaratilganini ko‘rasiz. Monoteistik dinlar ta‘sirida shakllangan sxolastika maktablari, islom falsafasi, yahudiylik haqida ham ma‘lumotlar topsa bo‘ladi. Turkiylar falsafasi haqida esa ma‘lumot yo‘q, hatto, Markaziy Osiyo falsafasiga oid matnlarda ham zardushtiylik, mazdakiylik, moniylik ta‘limotlari haqida gap boradi.

Shu o‘rinda o‘rinli savol tug‘iladi: turkiy ellarning o‘z falsafasi, faylasuflari bo‘lmaganmi?

“Falsafa” so‘zi yunoncha filosofiya (φιλοσοφία) so‘zining arabcha shakli bo‘lib, dastlab “*Al-falosifa*” (الفلاسفة) shaklida o‘zlashgan va Islom davrida bu atama faqat yunon materialaistlariga nisbatan qo‘llanilgan. Shu sabab islom olimlari, xususan arablar falsafa o‘rnida “*Al-hikma*” (الحكمة) atamasini qo‘llashni maqul ko‘rishgan. Hindistonda falsafa ma‘nosida sanskritcha “*darshanshastra*” (दर्शनशास्त्र-his etish) atamasi qo‘llanilgan. Xitoyda esa falsafa “*Chjango chjesyue*” (中國哲學 - Zhōngguó zhéxué) deb nomlangan.

Turkiylar falsafani “bilik” yoki “bilig” deb atashgan. Bilik – qadimgi turkiy tilda hikmat, dono maslahat ma‘nosini anglatgan. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida “bilig”ning uch xil ma‘nosi ko‘rsatilgan:

1. Hikmat
2. Fan, bilim
3. Aql, tafakkur¹

Ushbu uchala nom umumiy ma‘noda baribir “falsafa” ma‘nosini beradi. Shunga ko‘ra faylasuflar “bilga” yoki “bilge” atalgan. Yuksak bilim va tafakkur egalari nomiga “bilge” qo‘shib aytilgan: *Bilge To‘nyuquq*, *Bile Xoqon* va hk.

Bilge so‘zi ilk yozma manbalarida, xususan O‘rxun-Enasoy bitiklarida ko‘p uchraydi: *Bilge Elterish xoqon*, *Bilge To‘nyuquq*, *Bilge qultegin*, *Bilge Xoqon*, *Bilge Tacham*, *Bilge Tug‘ma*, *Bilge Chaqshi*, *Bilge Chikshen*, *Bilge Shanunlar*².

“Bilig” so‘zini Yusuf Xos Hojib o‘zining „Qutadg‘u bilig“ asarida qo‘llagan. Qadimgi turkiy tilda qut “Tangrining in‘omi” ma‘nosida ham qo‘llanilgan. O‘zbek olimlarining asli turkiy bo‘lgan „Qutadg‘u bilig“ so‘ziga “saodatga yo‘llovchi bilim” deb sharh berishi esa biroz ajablanarli. Aftidan, olimlar “qutadg‘u” so‘zining birgina ma‘nosiga e‘tibor qaratishgan va uning “*borliqning haqiqiy mazmuni*”, ilohiy ruh ma‘nolariga e‘tibor qaratishmagan ko‘rinadi³. Inchunun «Qutadg‘u bilig» – borliq falsafasi ma‘nosini beradi va unda *mikrokosm* nazarda tutilgan.

Turkiylar falsafasida borliq Tangri nomi bilan uyg‘un tushunchadir. Xitoy manbalarida “Tangri” – Tyan (天) ya‘ni osmon ma‘nosini anglatgan⁴. Mo‘g‘ul tilida “tangri” - Tenger Eseg(ota tangri) ya‘ni yaratuvchi-Demiurg sifatida tasvirlanadi⁵. Turkiylar “Tangri” so‘ziga doim “Ko‘k”(osmon) so‘zini qo‘shib “Ko‘k Tangri” shaklida qo‘llashgan. Oltoy tilida esa Tengere – kosmos ma‘nosida keladi⁶. Bundan ko‘rinadiki, turkiylar dunyoqarashi faqat miflar bilan emas, ko‘proq tangrichilik dini bilan bog‘liqdir. Unga ko‘ra tabiiy borliq uch qismga bo‘lingan:

1. *Osmon – Tangrining makoni.*
2. *Yer usti – Ulkanning makoni.*
3. *Yer osti – Yerlikning makoni.*

Bu uch qavatli olamda *genotezm* ko‘zga tashlanadi, ya‘ni turkiy panteonda *Tangri* asosiy yaratuvchi sanaladi. Turkiy kosmologiyada **osmon** olov va yorug‘lik manbai

¹ Кошғарий Махмуд. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Тошкент: “Фан”. 1967. – 69-бет.

² Орхоно-Енисейские тексты. Фрунзе: «ИЛИМ». 1982. – 240 б.

³ Севортян. Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Том V. – Москва: «Языки русской культуры». 1997. – С. 176.

⁴ Мурзаев Э. М. Тюркские географические названия. — М.: Восточная литература. 1996. – С. 161.

⁵ Джиованни дель Пано Карини. История монголов. – М: Гос. изд. геогр. лит. 1957.

⁶ Алтайско-русский словарь / Алтай-орус созлик. – Горно-Алтайск, 2018. – С. 669.

sanalgan. Quyosh, oy va yulduzlar Tangrining yoritqichlari, kunduzgi va tungi yorug‘lik, shu bilan birga tiriklik manbai sanalgan. Quyosh – erkak ibtido, oy – ayol ibtido, yulduzlar – ularning bolalari sifatida ko‘rilgan. Qadimgi manbalarda quyosh “*ot(o‘t)*”, oy esa “*ay*” deb atalgan. Shuning uchun, “*ota*” va “*aya/ayi*” ota-onaning eng arxaik varianti sanaladi. Osmon – ruhlar makoni sanalgan. Shuning uchun, turkiylar har bir odamning o‘z yulduzi bo‘lishiga ishonishgan. Osmonda yulduz so‘nsa, buni kimdir o‘lganiga mengzashgan.

Odamlar va hayvonlar yer usti olamining, qushlar osmon va yer orasining maxluqi sanalgan. Miflarda odamlarning ruhlari qushga aylanishi ko‘p tasvirlangan. Misol uchun, oltoylarning “Alp-Manash” dostonida Oq Qobon turnaga aylanib qoladi⁷. **Yer usti olami** suv va havo manbai sanalgan.

Yer osti – o‘liklar, ilonlar va kasallik tarqatuvchi hayvon va hasharotlar olami sanalgan. Yer tuproq manbai bo‘lgani uchun tangrichilikda ham odamlar tuproqdan yaratilganiga ishonishgan. Ruh osmondan berilishi, osmonga qaytish uchun esa, odam o‘lgandan so‘ng ma‘lum bir vaqt o‘tishi kerakligiga e‘tiqod qilishgan. Aynan, shu danyoqarash 7, 20, 40, 52, yil marosimlarining shakllanishiga olib kelgan. *Yerlik* yunon panteonidagi o‘lim ilohasi – Aid, hundiylidagi Yama, sintoizmdagi Dzigokudayu, slavyanlarning mifologiyasidagi Morana, Misr mifologiyasidagi Anubisning proobrazi sanaladi.

Turkiy anglashimda olam uch shaklda namoyon bo‘ladi:

1. *Moddiy olam*

2. *Ruhlar olami*

3. *Insonlar olami.*

Moddiy olamning asosini tashkil qiluvchi **to‘rt unsur** – O‘t/Feu (osmon unsuri), Havo/ Air (yer usti unsuri) Suv/ Eau (yer usti unsuri), va Tuproq/Terre – (yer osti unsuri) uch qavat olamning hosilasi sanalgan.

Turkiy dunyoqarash Arastuning qarashlari bilan aynan mos keladi. Unga ko‘ra har bir elementda ma‘lum bir sifatlar jamlangan:

Issiklik + quruqlik = O‘t/Feu.

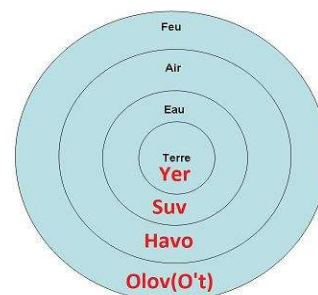
Issiklik + namlik = Havo/ Air.

Sovuqlik + namlik = Suv/ Eau

Sovuqlik + quruqlik = Tuproq/Terre⁸

Aristotel naturfilosofiyasida yana kvintessensiya ya’ni beshinchi element – efirning mavjudligi to‘g‘risida⁹ ham qarashlar bor va bu ham turkiy dunyoqarashdagi ruhlar olamida o‘z aksini topgan.

Ruhlar olami deganda tiriklar bilan parallel yashaydigan ruhlarning olami tushunilgan. Ruh – tiriklik manbai bo‘lib, unda insonlarning, hayvonlarning, o‘simliklarning, to‘rt unurning, xudolarning ruhi kabi farqlanuvchi panteistik tushunchalar bor. Tangrining ruhi “qut” deb atalgan. Suvning ruhi – suv egasi, tuproqning

⁷ Бўронов А. Алпомиш достони (туркий халқлар версиялари). – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2020. – Б. 42.

⁸ Аристотель. Метафизика. – М.: РИПОЛ классик, 2018. – 384 с.

⁹ Курт Зелигманн. Принципы алхимии и Философский Камень // История магии и оккультизма = History of Magic and the Occult. — М.: КРОН-Пресс, 2001. — 575 с.

ruhi – Yer egasi deb atalgan. Bu qarashlar ortidan Suxotin, Dehqonbobo obrazlari paydo bo‘lgan. Bundan tashqari uy egasi, o‘rmon egasi, yaylov egasi kabi ruhlar, shuningdek o‘lgan odamlarning ruhlari ham bor. Odamlar biron joyga borsa o‘sha joyning ruhi uchun, uyda uy egasi va ajdodlarining ruhlari uchun is chiqarib turishgan.

Insonlar olami tabiat va ruhlar olamining hosilasi sanalgan va inson ikki olamni birlashtiruvchi, borliqni o‘zlashtiruvchi va o‘zgartiruvchi mavjudot, Yerning haqiqiy egasi sifatida ko‘rilgan.

Moddiy olam bilan ruhlar olamining o‘rtasini “qam” deb ataladigan shamanlar bog‘lab turishgan. Qamlarning yer osti dunyosi va o‘lgan odamlarning ruhi bilan muloqatga kirishishi ekstaz(jazava) holatida amalga oshirilgan va *qamlash* deb atalgan. Ularning kosmik kenglikda panteonlar bilan aloqasidagi holati *pantepetik ekstaz* deb atalgan.

Tangrichilik dini eng qadimiy din hisoblanadi. Shuning uchun, turkiylar dunyoqarashi boshqa diniy-mifologik dunyoqarashlarning shakllanishiga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazgan. Jumladan, Tangri konfutsiylik dini ta‘limotidagi Osmonning proobrazi, Xitoyning Osmon osti mamlakati, xitoyliklarning “Osmon bolalari” deb atalishi ham tangrichilikning in‘ikosidir.

Ruhlar olami bilan bog‘liq aqidalar yaponlarning sintoizm dinidagi *kami* kultining shakllanishiga olib kelgan. Yoki oltoy xalqlari o‘laroq yaponlar ham qadimda tangrichilik diniga e‘tiqod qilishgan. Inchunun, yapon tilida ham tangri teonimi *tengere* shaklida saqlangan.

Turkiy ontologiyada *okkultizm* ya‘ni insonda va kosmosda yashirin kuchlar mavjudligini e‘tirof etuvchi ta‘limotlar muhim o‘rin tutadi. Odamlar, tabiat, ruhlar olami va taqdirga to‘liq ishonishgan.

Turkiylarning dunyoqarashi monoteistik dinlar ta‘sirida biroz o‘zgargan. Ammo, mutlaqo unutilib ketmagan. Aksincha, monoteistik dinlarning aqidalariga, leksikasiga ham ta‘sirini o‘tkaza olgan. Natijada, ko‘plab turkiy xalqlarning dunyoqarashida tavhid o‘rniga sinkretistik e‘tiqod shakllanishiga sabab bo‘lgan.

Xulosa. Turkiy xalqlarning borliq to‘g‘risidagi qarashlari eng qadimgi davr bilan bog‘liq bo‘lib, to‘rt ming yillik tarixga egadir. Turkiylar dunyoqarashi diniy-mifologik shaklda bo‘lsa-da, aniq strukturaga ega. Undagi stixiyaga munosabat tahlili, shuni ko‘rsatadiki, turkiylar dunyoqarashida ilmiylik bo‘lgan va u hind yoki xitoy falsafasidan ko‘ra mantiqiyroq asoslangan.

Turkiylarning borliq to‘g‘risidagi qarashlari keng ommalashmaganining sababi, ularning yozma manbalarda qayd etilmagani va ko‘proq millatning tarixiy xotirasida va og‘zaki adabiyotida saqlangani bilan bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Қошғарий Махмуд. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Тошкент: “Фан”. 1967. – 69-бет.
2. Орхоно-Енисейские тексты. Фрунзе: «ИЛИМ». 1982. – 240 б.
3. Севортян. Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Том V. – Москва: «Языки русской культуры». 1997. – С. 176.
4. Мурзаев Э. М. Тюркские географические названия. — М.: Восточная литература. 1996. – С. 161.

5. Джиованни дель Плано Карпини. История монголов. – М: Гос. изд. геогр. лит. 1957.
6. Алтайско-русский словарь / Алтай-орус созлик. – Горно-Алтайск, 2018. – С. 669.
7. Бўронов А. Алпомиш достони (туркий халқлар версиялари). – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2020. – Б. 42.
8. Аристотель. Метафизика. – М. : РИПОЛ классик, 2018. – 384 с.
9. Курт Зелигманн. Принципы алхимии и Философский Камень // История магии и оккультизма = History of Magic and the Occult. — М.: КРОН-Пресс, 2001. — 575 с.